

Journal of Applied Tourism Research

2022, Vol. 3, No. 1, 81-94

ISSN: 2717-8951

TOURISM BASED ON NATURAL AND CULTURAL RESOURCES: KARS DESTINATION*

Ceyhun AKYOL¹

Abstract

The province of Kars, which has hosted many civilizations throughout its history from past to present, is an important touristic destination of the Aras Basin with its natural and cultural tourism resources. Especially in recent years, through the increasing tourist interest in Kars, there has been an increase in the orientation of domestic and foreign tour companies to Kars, and this situation brings with it an increase in trips and tour activities to the destination. There are important natural and cultural tourism resources in the province of Kars, which is located within the borders of the Aras Basin. Within the scope of the study, information about the natural and cultural tourism resources in Kars destination was obtained by using the literature review technique, one of the qualitative research methods and the current tourism potential of the province was tried to be revealed. Among the natural tourism resources in the destination are the plateau area, mountainous area, hydrographic attraction and recreation area titles. Cultural tourism resources in the destination are evaluated under; mosque, mausoleum, church, monastery, cathedral, temple, necropolis, museum, hamam, palace, pavilion, mansion, castle, bastion, martyr, monument, bridge, ruins, mound, archaeological tourism area, gastronomic value, folk dance, minstrelsy tradition, Muharram month event and festival titles. As a result of the study, which is aimed to contribute to the literature related to the Kars destination, which has attracted national attention in recent years, it is expected that the knowledge and interest in the natural and cultural tourism resources in the province will increase within the scope of local, regional, national and international organizations.

Keywords:

Kars, Tourism, Natural Resources, Cultural Resources

Article

History:

Received:
7 May 2022
Accepted:
28 Jun 2022

DOĞAL VE KÜLTÜREL KAYNAKLARA DAYALI TURİZM: KARS DESTİNASYONU*

Özet

Geçmişten günümüze uzanan tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Kars ili, barındırdığı doğal ve kültürel turizm kaynakları ile Aras Havzası'nın önemli turistik destinasyonudur. Özellikle son yıllarda Kars iline yönelik artış gösteren turistik ilgi sayesinde yerli ve yabancı tur şirketlerinin Kars'a yöneliminde de artış görülmekte olup, bu durum destinasyona olan ilgi ve tur etkinliklerinde artışa da beraberinde getirmektedir. Aras Havzası sınırları içerisinde yer alan Kars ilinde önemli doğal ve kültürel turizm kaynakları yer almaktadır. Çalışma kapsamında Kars destinasyonunda yer alan doğal ve kültürel turizm kaynakları hakkında nitel araştırma yöntemlerinden literatür taraması tekniği kullanılarak bilgiler elde edilmiş, ilin mevcut turizm potansiyeli ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Destinasyonda yer alan doğal turizm kaynakları; yayla alanı, dağlık alan, hidrografik çekicilik ve rekreasyon alanı başlıklarında, kültürel turizm kaynakları ise; cami, türbe, kilise, manastır, katedral, tapınak, nekropol, müze, hamam, saray, köşk, konak, kale, tabya, şehit, anıt, köprü, ören yeri, höyük, arkeolojik turizm alanı, gastronomi değeri, halk oyunu, âşıklık geleneği, Muharrem ayı etkinliği, festival başlıklarında değerlendirilmiştir. Son yıllarda özellikle ulusal açıdan ilgi görmekle olan Kars destinasyonu ile ilgili literatüre katkı sağlanması amaçlanan çalışma neticesinde yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası organizasyonlar kapsamında ildeki doğal ve kültürel turizm kaynaklarına olan bilginin ve ilginin artması beklenmektedir.

Anahtar

Kelimeler:

Kars, Turizm, Doğal Kaynaklar, Kültürel Kaynaklar

Makale

Geçmişi:

Alınan tarih:
7 Mayıs 2022
Kabul tarihi:
28 Haziran
2022

* Bu çalışma III. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumunda (Mart 2021) sunulmuş ve basılmamış "Kars İlinin Doğal ve Kültürel Turizm Kaynakları" başlıklı bildirden türetilmiştir.

¹ ORCID: 0000-0001-5542-7309, Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin Meslek Yüksekokulu, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, ceyhunakyol@artvin.edu.tr

1. Giriş

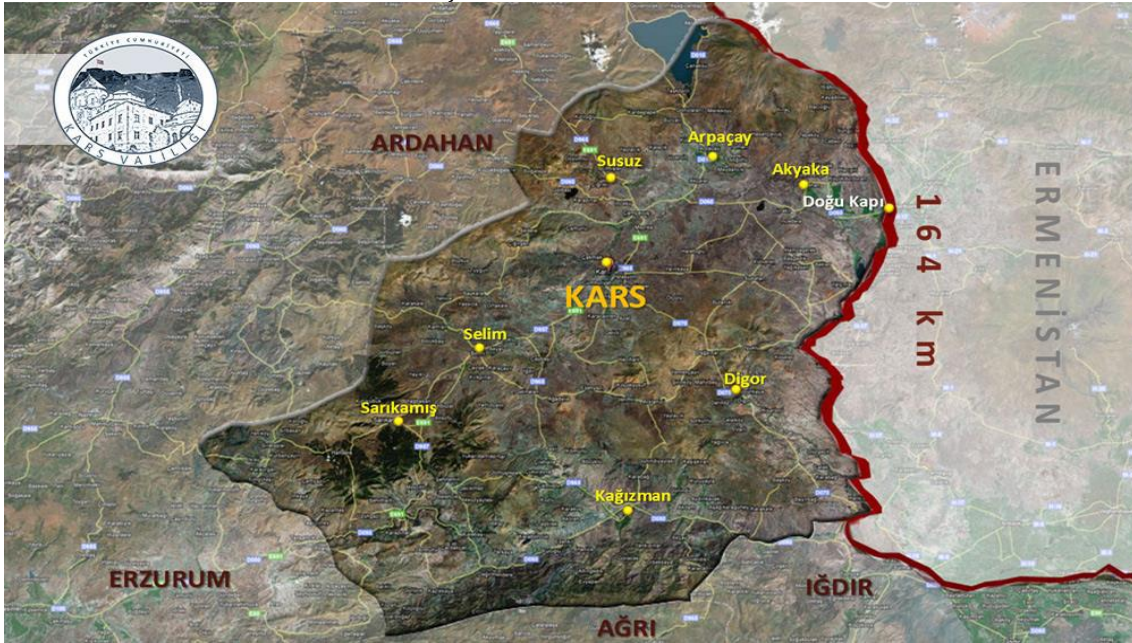
Barındırdığı doğal ve kültürel kaynakları ile Doğu Anadolu Bölgesinin önemli turizm değerlerinden olan Kars şehri, kış şartları ve mevsim özellikleri ile ön plana çıkmaktadır. Kars ilinde, sınır şehri olması sebebi ile defalarca yıkım ve tahribat olmuş, diğer yandan da il birçok medeniyetin eserlerine ev sahipliği yapmıştır. Kars ili ve ilçeleri; yayla alanı, dağlık alan, hidrografik çekicilik ve rekreasyon alanı gibi doğal turizm kaynaklarının yanı sıra kale, cami, türbe, hamam, saray, köprü, kervansaray, tabya gibi kültürel turizm kaynağı olan Türk İslam dönemi mimari eserleri barındırmaktadır (Kızılkaya, 2017: 196).

Bu çalışmanın amacı, Kars ilindeki doğal ve kültürel turizm kaynaklarını tespit etmek ve ilgili değerlere yönelik bilgiler vermektir. Çalışma kapsamında araştırma alanı ile ilgili bilgilere yer verilmiş, ardından araştırma yöntemi ve bulgulara değinilerek sonuç ve öneriler ile sonlandırılmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kapsamında ikincil verilerden yararlanılarak literatür taraması tekniği kullanılmıştır.

2. Araştırma Alanı

Araştırma alanı olan Kars; Kuzeydoğu Anadolu'nun Erzurum-Kars bölümünde yer almakta olup Akyaka, Arpaçay, Digor, Kağızman, Sarıkamış, Selim ve Susuz ilçelerinden oluşmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesinin en geniş ovasına sahip ilin tamamına yakını (%98), Aras Havzası sınırları içerisinde bulunmaktadır (Erk, 2019: 1; Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019: 6). Kuzeyinde Ardahan, doğusunda Shirak (Ermenistan), güneydoğusunda Iğdır, güneyinde Ağrı, batısında ise Erzurum'un yer aldığı Kars, 9.442 km² yüzölçümüne sahiptir (Demir, 2016: 42).

Şekil 1. Kars İl Haritası

Kaynakça: Sönmez, 2018:39

İsmi, MÖ. 127-130 yılları arasında Kafkas Dağlarının kuzeyinde yer alan Dağıstan'a gelen Bulgar Türklerinin Velentur boyunun Karsak oymağından alan Kars ili (Güneş, 2020: 5; Solmaz, 1994: 85), MÖ 4000'li yıllara uzanan bir geçmiş, zengin kültür ve tarih mirası barındırmaktadır. Kafkasların Anadolu'ya açılan kapısı konumunda olan il, Osmanlı Devleti'nin İran ve Doğu seferleri, 1854-1855 Kırım Savaşı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1. Dünya Savaşı gibi olaylara Kafkas Cephesi adı altında ev sahipliği yapmıştır (Karagül, 2020: 34; Kırpık, 2016: 2).

Sert iklim ve zor coğrafya şartları, il ekonomisini oldukça etkilemiş, daha çok tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin gelişim göstermesine sebep olmuştur (Çalış, 2011: 5). İl, özellikle 2008 yılından günümüze yüksek orandaki göç hızıyla dikkat çekmektedir. İnsanlar kentin sosyoekonomik şartları sebebiyle daha çekici unsurları barındıran şehirlere göç etmektedir (Özyakışır, 2017: 159).

3. Araştırma Yöntemi

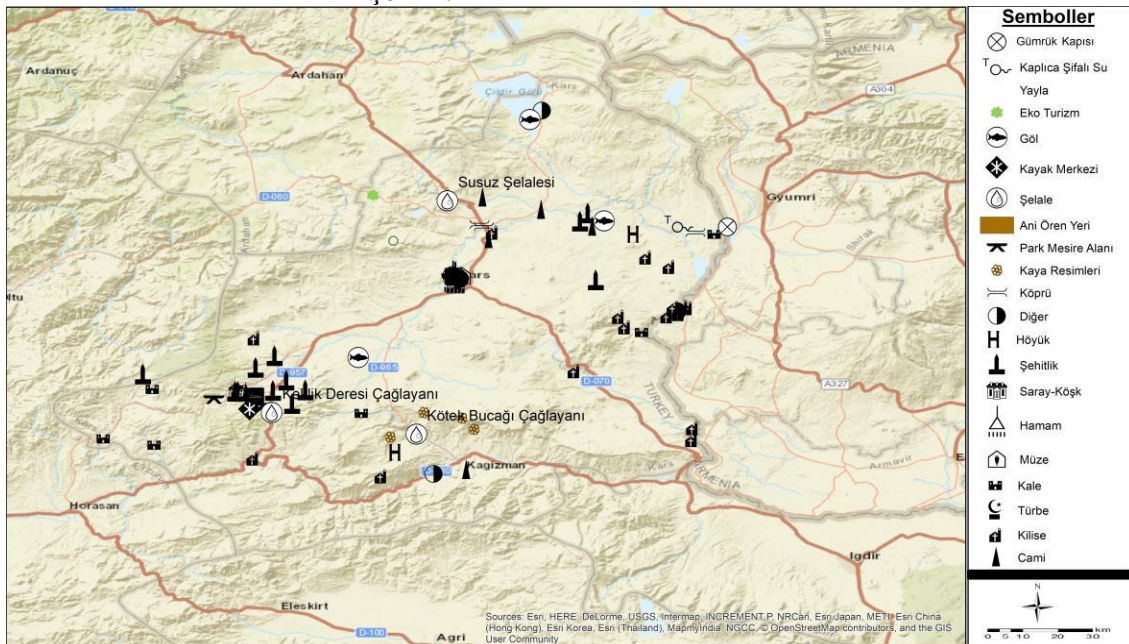
Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı çalışmada; kütüphane, arşiv, kitap, dergi, tez, istatistik, süreli yayın, ansiklopedi, sözlük, rapor, broşür, katalog gibi kaynaklardan elde edilmiş ikinci verilerden yararlanılmış, literatür taraması tekniği kullanılmıştır (İslam, 2013: 45). Mümkün olduğunca farklı kaynaklar kullanılarak konu ile ilgili tarama gerçekleştirilmiş olup en yeni bilgilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

Kars destinasyonunun mevcut turizm potansiyelinin ortaya çıkarılmasına çalışılan araştırma kapsamında, ildeki doğal ve kültürel turizm kaynakların belirlenmesi yönünde literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda, Kars ilinin doğal ve kültürel turizm kaynaklarını tespit etmeye yönelik gerçekleştirilen çalışmalardan yararlanılmıştır (Tokgöz, 2020; Akkurt, 2019; Altun, 2019; Duman, 2019; Kılıç, 2019; Korkusuz, 2019; Çiğnitaş, 2018; Kılıçbey, 2012; Baki, 2008).

4. Bulgular

Çalışmadan elde edilen bulgular doğal turizm kaynakları ve kültürel turizm kaynakları başlıklarında incelenmiştir. Çalışma kapsamında il genelindeki doğal turizm kaynakları; yayla alanı, dağlık alan, hidrografik çekicilik ve rekreasyon alanı başlıklarında değerlendirilmektedir. İl genelindeki kültürel turizm kaynakları ise; cami, türbe, kilise, manastır, katedral, tapınak, nekropol, müze, hamam, saray, köşk, konak, kale, tabya, şehit, anıt, köprü, ören yeri, höyük, arkeolojik turizm alanı, gastronomi değeri, halk oyunu, âşıklık geleneği, Muharrem ayı etkinliği, festival başlıklarında değerlendirilmektedir.

Şekil 2. Kars İlindeki Turistik Alanlar

Kaynakça: Korkusuz, 2019: 314

4.1. Doğal Turizm Kaynakları

Anadolu'nun en eski yerleşim merkezlerinden olan Kars, 1064 yılında Alparslan'ın fethiyle başlayan Anadolu topraklarının Türkleşmeye ilk başladığı, doğunun "Serhat Şehri" ünvanlı kentidir (Şenol, 2016: 273). Kars ilinde bulunan doğal çevre çekicilikler turistik aktiviteler açısından oldukça zengin durumdadır. Yaylalar, dağlık alanlar, rafting alanları, kış sporları, trekking veya ornitoloji alanları gibi birçok turistik çeşitliliği bulunan Kars ilinin doğal kaynaklarının değerlendirilmesi ilin sosyal ve kültürel gelişimi açısından da büyük önem arz etmektedir.

► **Yayla Alanı:** Yaylacılık kültürü daha çok hayvancılık mesleği ile ilgili faaliyetleri barındırmaktadır. Turizm bakış açısıyla değerlendirildiğinde ise yaylalar doğal turizm değeri olarak görülmektedir. Merkez ilçeye bağlı Alçılı Köyü Gazel Yaylası, Kars ilindeki yayla alanlarına örnektir.

► **Dağlık Alan:** Yüksek ve panoramik manzaralara sahip dağlar, turizm açısından da doğal değerlerdir. Doğu Anadolu Dağları, Büyük ve Küçük Yahni Tepeleri özellikle tırmanış, trekking, kayak gibi alternatif turizm ve spor faaliyetlerine ev sahipliği yapabilmektedir.

► **Hidrografik Çekicilik:** Yer altı ve yer üstü sularının oluşumları ile ortaya çıkan hidrografik unsurlar, bir ilin doğal turizm kaynaklarını oluşturmaktadır. Kuyucuk Gölü Kuş Gözlem Alanı, Dölbentli Köyü Balıklı Gölü, Kars Çayı, Akyaka Kaplıcası, Susuz Çağlayanı, Sarıkamış Keklik Deresi Çağlayanı, Kağızman Kötek Bucağı Çağlayanı ilin hidrografik çekicilikleri arasındadır.

► **Rekreasyon Alanı:** İnsanların dinlenme ve eğlenme ihtiyaçlarına çözümler sunan alanlar doğal turizm kaynakları arasında yer almaktadır. İl merkezinde Haydar Aliyev Parkı, Mesut Yılmaz Parkı, Masal Parkı, Gar Parkı, Kars Çayı piknik alanı, Sarıkamış ilçesinde Soğuk Su ve Ekşi Su mesire alanları, Çıldır Gölü çevresi gibi alanlar il genelindeki rekreasyon faaliyetlerine elverişli yerlerdir.

4.2. Kültürel Turizm Kaynakları

Kültürel eserler, geçmişte bir bölgede yaşamını sürdüren grupların, kabilelerin veya medeniyetlerin günümüze kadar getirdiği maddi ve manevi değerlerdir. Özellikle arkeologlar ve tarihçiler tarafından ortaya çıkarılan bu kalıntıların yanında, günümüze kadar ulaşan birçok varlık bulunmaktadır. Her medeniyet kendine has veya özel bir iz bıraktığından, her mekândaki kültürel ve tarihi miras birbirinden farklı değerdedir.

Doğu Anadolu Bölgesi genelinde yer alan her ilin birbirinden zengin tarihi geçmişi bulunmaktadır. Bölge topraklarında yaşayan Urartular, Huriler, Asurlular, Hititler, Bizanslılar, Selçuklular, Osmanlı medeniyetleri ve Türkler kendi tarihleri ve dini yaşayışları doğrultusunda eserler inşa etmiş, sonraki nesillere bırakmıştır. Bu medeniyetlerin sosyal, kültürel, dini ve siyasi yaşantılarından geriye kalan eserlerin çoğu bölgedeki illerin müzelerinde sergilenmektedir (Zengin, 2006: 275). Antik Çağ'dan günümüze süren yerleşme kültürünün izleri Kars ilinin önemli turizm potansiyelleri arasında yer almaktadır. İlde yer alan kültürel turizm kaynakları, yerli ve yabancı ziyaretçilerin ilgisini çekmekte, ulusal ve uluslararası turizm firmalarının gezi programları arasında bulunmaktadır (JollyTur, 2021; Private Tur, 2021; Koşan ve Erdoğan, 2008: 469).

Cami, türbe, kilise, manastır, katedral, tapınak, nekropol, müze, hamam, saray, köşk, konak, kale, tabya, şehit, anıt, köprü, ören yeri, höyük, arkeolojik turizm alanı, gastronomi değeri, halk

oyunu, âşıklık geleneği, Muharrem ayı etkinliği, festival gibi değerler ilin sosyal ve kültürel gelişimine katkıda bulunmakta, yerli ve yabancı ziyaretçilerin ilgisini çekmektedir.

➤ **Cami:** İnsanların ibadet ettiği, Yaradan ile manevi iletişim kurduğu inanç yerleri olmalarının yanı sıra birer kültürel değerdir. Türkiye’de Müslümanlar için ibadet merkezi olan camiler, yerli ve yabancı ziyaretçiler için de birer inanç turizmi değeridir. Kars ilinde ibadete açık olan, aynı zamanda da değerli eser olmaları sebebiyle turistik değeri bulunan camiler şu şekilde sıralanmaktadır; Menucehr Cami, Kümbet Cami, Evliya Cami, Beşik Cami, Vaizoğlu Cami, Ulu Cami, Büyük Abdi Ağa Cami, Küçük Abdi Ağa Cami, Yusuf Paşa Cami, Hacı Seyfi Cami, Ali Ağa Cami, Lâçin Bey Cami, Fethiye Cami, Merkez Cami, Seyyid Yusuf Cami. Akyaka ilçesinde Şahnalar Köyü Cami, Kağızman ilçesinde Merkez Cami, Feyzullah Efendi Cami, Sarıkamış ilçesinde Kâzım Karabekir Cami, Susuz ilçesinde Kırçıçeği Köyü Cami, Digor ilçesinde Varlı Köyü Cami.

➤ **Türbe:** Özellikle Anadolu inanç ve kültüründe önemli bir yeri bulunan türbeler yerli ve yabancı pek çok kişi tarafından ziyaret edilmekte, maddi ve manevi sıkıntılara dert aranmaktadır (Sezer ve Öztürk, 2014: 46). Kars ilindeki önemli türbeler arasında Ebü'l Hasanü'l-Harakani Türbesi, Ahmet Baba Türbesi, Kahraman Celal Baba Türbesi, Arap Baba Türbesi, Alperenler Türbesi yer almaktadır.

➤ **Kilise:** İlgili dine inananların ve merak edenlerin ziyaret ettiği inanç merkezlerinden olan kiliseler, ziyaretler neticesinde turizm faaliyetlerinin de oluşmasına olanak sağlamaktadır. Kümbet Kilise, Kızılvenk Kilisesi, Eski Kilise, Oğuzlu Kilisesi, Harmanlı Köyü Kilisesi, Taylar Kilisesi, Çoban Kilisesi, Kozluca Kilisesi, Digor Beş Kilise, Çengilli Kilisesi, Karakurt Kilisesi, Aşağı Sallıpınar Kilisesi, Genç Kızlar Kilisesi, Aziz Prkich (Halaskar) Kilisesi, Gagik Kilisesi, Abughomrents Kilisesi, Tigran Honents Kilisesi, Karmirvamk Kilisesi, Bulanık Kilisesi, Nakhichevan Kilisesi, Uzun Kilise, Digor Kilisesi, Zibni Kilisesi, Argo Aritch Kilisesi, Alaman Kilisesi, Agarak Kiliseleri, Havariler Kilisesi, Abukhamrents (Polatoğlu) Kilisesi, Fethiye (Alexander Nevsky) Kilisesi, Yanık Kilisesi, Kuyucak Kilisesi, Kudret Kılıç’ın evi Kars ilinde yer alan kiliselere örnektir.

Digor Çayı Vadisine bakan dağlık çıkıntı üzerinde yer alan Beşkilise, Khtzkonk Manastırı olarak da ifade edilmektedir. Gömme sütun ve kemerleri ile dönemin mimarisinin en zarif örneklerindedir (Maranci, 2014: 11). Karmirvamk Kilisesi, 13. Yüzyıl tarihini aydınlatan yazıtlar barındırmaktadır. Taylar Kilisesi ise Ermeni kiliselerinin plan tipini yansıtan bir eser olarak değerlendirilmektedir (Dünya Anıtlar Fonu, 2014: 18-19). Oğuzlu Kilisesi, 9 ila 11. Yüzyıl bilgi eserleri hakkında kanıtlar sunmaktadır (Dünya Anıtlar Fonu, 2014: 22). 10 ila 13. Yüzyılların eseri olan Kızılvenk Kilisesi, barındırdığı şapel, kemer ve pandantifleriyle dikkat çekmektedir. Kilise, 1877 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşında hasar görmüş, 1880 yılında onarılmıştır (Dünya Anıtlar Fonu, 2014: 23). Bulanık Kilisesi, 7. Yüzyıl Ermeni mimarisinin bir örneği, Nakhichevan Kilisesi ise 5 ila 7. Yüzyılların Büyük Ermen Krallığı eseridir ve kilise ile anıt mezardan oluşmaktadır (Dünya Anıtlar Fonu, 2014: 24-25). Uzun Kilise, 10 ve 11. Yüzyılın tek mekânlı ve kubbeli mimarisine örnek olup ismi planının büyüklüğü nedeniyle verilmiştir (Dünya Anıtlar Fonu, 2014: 26). Digor Kilisesi, 480 yılına ait, Doğu Hristiyan kilise mimarlığının gelişimi hakkında bilgi veren bir eserdir (Dünya Anıtlar Fonu, 2014: 27). Çoban Kilisesi ve Hamamı, üç katlı bir kompozisyona sahip olup zemin katı bir kabirden oluşmaktadır (Dünya Anıtlar Fonu, 2014: 29). Zibni Kilisesi, özellikle aslan ve boğa kabartmaları ile ilgi çekmektedir.

➤ **Manastır:** Kendilerini dine adanmış kişilerin yaşadıkları dini yapılar olan manastırlar, tarihi dokuları ve kültürel zenginlikleri ile inanç turizmine önemli katkılar sunmaktadır. 10. Yüzyılda kurulan Horomos Manastırı din, mimarlık ve manastır hayatı ile Kars turizm envanterinde bir hazine özelliği taşımaktadır (Maranci, 2014: 12), Bagnayr Manastırı da ilin turistik değerlerindedir.

➤ **Katedral:** Kilise hiyerarşisi içerisinde idari organ olan piskoposun mekânı olarak tanımlanan katedraller dini merkez olmanın yanı sıra görünüşleri ve mimarileri ile de ilgi gören tarihi yapılardır. İl genelindeki önemli yapılardan Mren Katedrali, Ortaçağ Kafkasya'sından günümüze ulaşan kubbeli bir bazilika'dır. Tarih araştırmacılarınca 7. Yüzyıl küresel savaşlarının somut kanıtlarından olarak görülmektedir (Dünya Anıtlar Fonu, 2014: 10). Erazgavors Yerleşimi, bir katedral ve birtakım kiliselerden oluşan bir Ortaçağ yerleşim örneği olup Bagrat Krallığına başkentlik yapmıştır (Dünya Anıtlar Fonu, 2014: 28). İldeki bir diğer katedral ise Kars Büyük Katedralidir.

➤ **Tapınak:** Tapınak, yüce bir varlığa ibadet edinilen ve dini ritüellerin gerçekleştirildiği dini yapıdır. Milattan sonraki ilk yüzyıllarda inşa edilen Ateşgede Tapınağı, milattan önceki yüzyıllarda İran'da ortaya çıkan Zerdüş'tinini temsil eden bir mabet (Gündoğdu, 2006:55) olup ilin önemli inanç turizmi yapılarından.

➤ **Nekropol:** Nekropol, arkeolojik kentlerde bireysel veya toplu mezar yerlerinin bulunduğu alanlara verilen addır. Arpaçay ilçesi Ocaklı Köyü yanında yer alan Ani, Digor ilçesi Dağpınar Beldesi ve yakın çevresindeki Kuzeyhan, Arpaçay ilçesi Küçük Çatma Köyü nekropol alanlarının bulunduğu yerlerdir (Yardimciel, 2015: 63).

➤ **Müze:** "Geçmişe ait bilgi, belge ve yapıtları saklayan, koruyan, sergileyen ve tanıtan bilimsel kuruluşlar" olarak ifade edilen müzeler (Sezer, 2010: 44), Kars ilinin önemli tarihi değerlerindedir. Kars Müzesinde, özellikle Anadolu Selçuklu Devleti ve Büyük Selçukluların Kars ve çevresindeki askeri ve ticari faaliyetlerle ilgili arkeolojik, etnografik ve taş eserler sergilenmektedir (Okuyucu, 2019: 5; Özaydın, 2019: 24). Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi'nde ise 1828 yılından Cumhuriyet'in ilanına kadar olan önemli olaylar sergilenmektedir (Türkiye Kültür Portalı, 2021).

➤ **Hamam:** Arapça'da "ısıtmak, sıcak olmak" anlamlarından gelen hamam; sıcak, sağlıklı ve doğal su özellikleri ile ziyaretçilerin ilgisini çeken eserlerdir (Ekici, 2014: 35). Anadolu Hamamı, Kızılay Hamamı, Topçuoğlu Hamamı, Cuma Hamamı, İlbeyioğlu Hamamı, Askeri Hamam, Mazlumağa Hamamı, Asri Hamamı Kars ilinde yer alan yapılardır.

➤ **Saray:** Devleti yöneten padişah, hükümdar, devlet başkanlarının ikamet ettiği büyük görkemli yapılardan il genelinde Beylerbeyi Sarayı ile Selçuklu Sarayı bulunmaktadır.

➤ **Köşk:** Köşk, büyük bir bahçe içerisinde yapılmış gösterişli evdir. Katerina Köşkü, Çarlık Rusya dönemi eseri olup Sarıkamış ilçesinde yer almaktadır.

➤ **Konak:** Yayıldıkları alan ve mimari özellikleriyle bulunduğu kentte sivil mimari örneği olan yapılardan il genelinde; Ahmet Teffik Paşa Konağı, Osmanlı Evleri, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı ve Namık Kemal Evi turizm değerleridir.

➤ **Kale:** Bulduğu stratejik konumu sebebiyle Kars ili, tarihi boyunca farklı saldırılarla karşılaşmış, dönemin medeniyetleri şehri savunmak durumunda kalmıştır ve il genelinde güçlü kaleler yapılmıştır. Bu kaleler arasında; Kars Kalesi, Kalkan Kale (Kız Kalesi), Tunçkaya (Keçivan) Kalesi, Micingerd Kalesi, Zivin Kalesi, Mağazberd Kalesi, Tignis Kalesi, Kağızman Toprakkale, Gökçehisar Kalesi, Ani İç Kalesi, Dış Surlar, Taşlıgüney Kalesi, Köroğlu Kalesi, Mağaramevkii Kalesi, Kötek Kalesi, Çallı Kalesi, Kepvan Kalesi, Yoğunhasan Kalesi yer almaktadır. Tignis Kalesi, Ortaçağın askeri mimarlık örneklerindedir. Dönemin bölgeyi koruma kulelerinden birisi olmuştur (Maranci, 2014: 12). Mağazberd Kalesi, 5. Yüzyıl sonları 6. Yüzyıl başları gibi erken bir dönemin büyük kentsel yerleşiminden bilgiler sunmaktadır (Dünya Anıtlar Fonu, 2014: 20). Zivin Kalesi, Ortaçağ tarihlerinde adı geçen Bizans yapısı önemli bir eserdir (Solmaz, 1994: 61). Kalkan Kale (Kız Kalesi), özellikle stratejik konumu ile

tarihte yer almaktadır. Mağazberd Kalesinin Bizanslılar zamanında kurulduğu bilinmektedir (Solmaz, 1994: 125)

➤ **Tabya:** İçerisinde askeri kuvvetleri barındırmak amacıyla savunma mevzileri ile çevrili yapılardan Kars ilinde günümüze ulaşanları; Kanlı Tabya, Süvari Tabya, Gemli (Kerim Paşa) Tabya, Arap Tabya, Karadağ Tabyadır (Aslan, 2014: 99).

➤ **Şehitlik:** Savaşla ilgili anıt, müze, tarihi gösteri veya şehitlik gibi yapılar ziyaretçiler açısından öğrenme, anlama, inanma gibi duyguları yansıtmaktadır (Okuyucu ve Erol, 2018: 138). Kars ilinde; Derecik Köyü Şehitliği, Subatan Şehitliği, Küçükçatma Köyü Şehitliği, Hamamlı Köyü Şehitliği, Yayıklı (Divik) Şehitliği, Yayıklı (Divik Yaylası) Şehitliği, Ağbaba Şehitliği sıklıkça ziyaret edilen alanlardır.

➤ **Anıt:** 1877-1918 Rus işgali, 1. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı gibi tarihi olaylar ve sonuçları nedeniyle Kars ilinde birçok anıt yapılmıştır. Bu anıtlar arasında Büyükçatma Köyü Anıtı, Meçhul Asker Anıtı, Allahüekber Dağ Anıtı önemli yapılarıdır.

➤ **Köprü:** Ekonomi, sosyal, strateji gibi farklı amaçlarla inşa edilen, savaş, deprem, sel gibi olaylardan etkilenen, yıkılan veya hasar gören köprülerin günümüze kadar ulaşanları; yapıları, kullanılan malzemeler, yapım sebepleri, konumları gibi nedenlerden ilgi çeken eserlerdir (Çoruhlu, 2017: 10). Kars ilinde; Çamçavuş Köprüsü, Kars Çayı Tarihi Taş Köprü, Demirkent Köprüsü, İpekyolu Köprüsü, Karahanoğlu Köprüsü, Lake Köprüsü önemli alternatif turizm değerleri arasında yer almaktadır.

➤ **Ören Yeri:** Tarihi kent ve yapı kalıntılarının üstü açık bir biçimde, olduğu gibi gösterilen ören yerleri geçmiş dönemlere ait önemli yapıları, tarihi eserleri ve mitolojik zenginlikleri barındırmaktadır (Akyol, 2011: 902). İpek Yolu'nun Kafkaslardan Anadolu'ya geçişindeki ilk konaklama noktası olan Ani Ören Yeri, ilin kültür ve tarih açısından en önemli turizm alanlarından. İçerisinde birçok antik kalıntı bulunan ören yeri, Paleolitik (Eski Taş) ve Mezolitik çağlardan (Orta Taş) örnekler sunmaktadır (Diken, 2020: 103). Alan ayrıca, Türkiye'nin UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization / Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu) Dünya Kültür Miras Listesi'nde yer almaktadır (Erkılıç, 2021: 335). Kars ilinde yer alan bir diğer kültürel turizm değeri ise Koşevenk Ören Yeridir.

➤ **Höyük:** Tarih öncesi çağlardan izler sunan höyükler yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmaktadır. Mezra Köyü Höyüğü, İncedere Höyüğü gibi doğal meskenler Kars ilindeki kültürel varlıklardandır.

➤ **Diğer Arkeolojik Turizm Alanları:** Kars ilindeki diğer arkeolojik turizm alanları ise; Bostanlar Deresi Mağaraları, Borluk Vadisi Arkeolojik Sit Alanı, Budakveren Yerleşmesi, Kuyumcular Yerleşmesi, Camuşlu Köyü Kaya Resimleri, Kömürlü Kaya Panoları, Geyiklitepe Kaya Panoları, Çallı Köyü Resimleri, Kurbağa Mağarası, Hisarönü Kalesi I, Hisarönü Kalesi II, Hasancan Kalesi ve Mezarlık Alanı, Karakale Kalesi, Bacalı Yerleşim Yeri ve Kurganları, Varlı Kalesi, Dolaylı Kurganları, Bacalı Mezarlık Alanı, Bacalı Kaya Resimleri, Karakale Yerleşmesi, Kuzeyhan Kalesidir.

Bu alanlar içerisindeki Camuşlu Köyü kaya resimleri 14.000 yıl öncesi tarihi figürlerden (boynuzlu geyik, dağ keçisi) örnekler sunmaktadır. Kurbağa Mağarasındaki kaya resimlerinde ise geyik, dağ keçisi, insan ve hayvan figürleri yer almaktadır. Geyiklitepe Kaya Panolarında geyik figürlerinin yanı sıra dağ keçisi, at, deve, köpek, tilki ve kuşların olduğu bilinmektedir. Bu bulgular, Geyiklitepe'nin Anadolu'daki "Erken Türk" yerleşmelerini işaret etmektedir (Sarıtaş, 2016: 571). Hayvan figürlerinin Türk topluluklarındaki önemi ile ilgili bir başka örnek de Selimli ilçesi Kamışlı Köyünde bulunan koç heykeli formundaki mezar taşıdır. Konu ile ilgili

araştırmalardan elde edilen sonuçlar, mezar taşının bölgede 14. Yüzyıl ortalarından 16. Yüzyıl başlarına kadar bölgede hakimiyetleri bulunan Karakoyunlu veya Akkoyunlulardan kalmış olabileceği yönündedir (Arslan, 2015: 805).

➤ **Gastronomi Değerleri:** Coğrafi şartlar ve il topraklarında yaşamış medeniyetlerin getirmiş olduğu yeme içme kültürü Kars ilinde turizm faaliyetlerini destekleyici ve yönlendirici değerler olarak ön plana çıkmaktadır. Kars kazı, Kars kaşarı, Gravyer peyniri, Kars ketesi gibi ürünler, ilin gastronomi unsurları olarak bölge ve ülke genelinde bilinmektedir. Kars kaşarı ve Kars balı coğrafi işaretli ürün olup il genelindeki turistik faaliyetlere ulusal ve uluslararası anlamda da katkı sağlamaktadır. Örneğin Kars balının geçmişte Osmanlı saray mutfağı ve sofralarında yer aldığı, il ve yurt dışına satıldığı bilinmektedir (Önk, 2020: 130). Diğer yandan, ilin yeme içme kültürüne katkıda bulunan hayvancılık faaliyetleri, doğrudan veya dolaylı olarak Kars ilindeki turizm faaliyetlerine olumlu bir biçimde yansımaktadır. Bu faaliyetler, özellikle kültür turizmi kapsamında yerel halkın sosyokültürel yapısı ile şehrin coğrafi koşulları hakkında da bilgi edinilebilmesine olanak sunmaktadır (Şahin ve Ölmez, 2020: 122).

➤ **Halk Oyunları:** Bir coğrafyada yaşayan medeniyet ve topluluklar, o yöredeki kültürün oluşumu ve şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Farklı etnik gruplar, iç ve dış kesimlerin de etkisiyle kültürel etkileşim oluşturmaktadır (Demirci, 2013:xiv). Halk oyunları, Kars ilinin kültürel öğelerinden örnekler sunan bir gelenektir. İl genelinde özellikle Kafkas oyunları kültürel bir unsur, ayrıca da turistik bir değerdir.

➤ **Âşıklık Geleneği:** Somut olmayan kültürel miras değerlerinden olan gelenekler, köklü ve ananevi bir şekilde ilde yaşatılmaktadır. Kars ilinde âşıklık geleneği kapsamında; saz çalma, mahlas alma, usta-çırak âşık karşılaşmaları, askı geleneği, dedim-dedi tarzı söyleşi, tarih bildirme, nazire söyleme gibi etkinlikler kültürel değerlerdir.

➤ **Muharrem Ayı Etkinlikleri:** Kerbela olayının düzenlenen etkinliklerle anıldığı Kars ilinde Yeni Mahalle Işıklı Cami bu etkinliklere ev sahipliği yapmaktadır. Anma etkinliklerine il, ilçe ve köylerden katılım olmaktadır.

➤ **Festivaller:** Gerçekleştiği yerin kültürünü yansıtan, yerel ürün veya hizmetin tecrübe edinmesine imkân veren festivaller ve özel etkinlikler, turizm faaliyetleri içerisinde hızla gelişim göstermektedir. Kars il ve ilçelerinde de ulusal ve uluslararası festivaller düzenlenmektedir. Sarıkamış Kış Oyunları Festivali, Peynir Tadım Şenliği, Uluslararası Altın Kaz Film Festivali, Koç ve Kültür Festivali düzenlenen bu etkinlikler arasındadır.

5. Sonuç ve Öneriler

Birçok medeniyete ev sahipliği yapmış Kars coğrafyası, sahip olduğu tarihi değerlerle ülkenin, bölgenin ve şehrin geçmişi ile kültürü hakkında bilgiler elde edilmesine katkıda bulunmaktadır. İl genelinde kültür turizmi, tarih turizmi, inanç turizmi gibi alternatif turizm türlerine elverişli doğal ve kültürel turizm kaynakları bulunmaktadır. İl ve ilçelerde yaşayanların geçim kaynakları arasında yer alan hayvancılık, kaz yetiştiriciliği, arıcılık gibi faaliyetler kültürel ve turistik değerler olarak talep görmektedir. 19. yüzyıl sonlarından başlayan arkeolojik çalışmalarda, başta Kars olmak üzere Doğu Anadolu'nun tarihi ve kültürel geçmişi ile ilgili birçok eser tespiti gerçekleştirmiştir. Ani ve çevresinde yer alan yapılar, ulusal araştırmaların yanı sıra uluslararası araştırmalara da konu olmaktadır.

Gazel Yaylası, Doğu Anadolu Dağları, göl ve kuş gözlem alanları, rafting sporuna elverişli Kars Çayı, kaplıcalar, çağlayanlar, dinlenme ve eğlence amaçlı park, piknik ve mesire alanları ile dört mevsim ziyaretçi ağırlayan Çıldır Gölü Kars ilindeki önemli doğal turizm kaynaklarıdır. Merkez, Akyaka, Kağızman, Sarıkamış, Susuz ve Diğor ilçelerindeki camiler, Ebü'l Hasan Harakani ve Ahmet Baba Türbeleri, Kümbet, Kızılvenk ve Oğuzlu Köyü Kiliseleri, Horomos

Manastırı, Mren Katedrali, Kars ve Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzeleri, Anadolu, Kızılay ve Topçuoğlu Hamamları, Beylerbeyi ve Selçuklu Sarayları, Katerina Köşkü, Ahmet Teffik Paşa, Osmanlı Evleri ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konakları, Kars, Kalkan ve Tunçkaya Kaleleri, Kanlı, Dere ve Gemli Tabyaları, Derecik Köyü, Subatan ve Küçükçatma Köyü Şehitlikleri, Büyükçatma Köyü, Meçhul Asker ve Allahüekber Dağ Anıtları, Çamçavuş ve Kars Çayı Tarihi Taş Köprüleri, Ani Harabeleri ve Koşevenk Ören Yeri, Mezra Köyü ve İncedere Höyükleri, Bostanlar Deresi Mağaraları, Borluk Vadisi Arkeolojik Sit Alanı, Budakveren Yerleşmesi gibi arkeolojik alanlar, Kars kazı, Kars kaşarı ve Gravyer peyniri gibi gastronomi değerleri, Kafkas halk oyunları, saz çalma ve mahlas alma gibi âşıklık gelenekleri, Muharrem Ayı etkinlikleri, Sarıkamış Kış Oyunları ve Uluslararası Altın Kaz Film Festivalleri ise ildeki kültürel turizm kaynakları arasında yer almaktadır.

Kars Sarıkamış Cıbiltepe (Bayraktepe) Kayak Merkezi, kayak sporu için gerekli mekanik tesisler ve yetkinliklerle yerli ve yabancı ziyaretçilerini ağırlamakta, yürüyüş rotaları, dağ evleri, ağaç evler, orman içi eğlence sahaları gibi rekreatif faaliyetlere elverişli alanlara da sahiptir (Kayserili, 2020: 328). Son yıllarda sosyal medyanın etkisi ve genç neslin destinasyona olan ilgisi, İstanbul-Kars arasında çalışan “Doğu Expressi”nin popülerliğini artırmış, ilin ve bölgenin kış turizmi açısından etkin olmasını sağlamıştır (Doğan vd., 2018: 674). Kış şartları ve mevsim özellikleri, Kars ilindeki turistik çekiciliklerin özellikle Ocak-Mart ayları arası döneminin öne çıkarılması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Araştırma kapsamında, Kars iline yönelik turizm konulu çalışmalarda destinasyondaki turizm bilincinin ve tanıtım faaliyetlerinin yetersiz olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yasa ve yönetmeliklerdeki eksiklikler, paydaşlar arası iletişim ve koordinasyon sorunu, konaklama işletmelerinin nicelik ve nitelik açısından eksikliği, nitelikli personel istihdamı eksikliği gibi konular da ilgili araştırmalarda tespit edilen diğer önemli hususlar olmuştur (Ateş, 2016; Durmuş ve Arısoy, 2015; Gelibolu vd., 2014).

Bu ve benzeri tespit ve sebepler doğrultusunda; turizmin gelişimi konusunda özellikle yerel halkın bilgilendirilmesi ve yönlendirilmeleri gerekmektedir. Bu konuda tarih eğitimi ve kültürel gelişim programı uygulanmalıdır. Özellikle tarihi yapılarla ilgili mevcut durum korunmalı, yapıların bilerek veya bilmeden zarar görmeleri engellenmelidir. Kars'ta hizmet veren ve faaliyet gösteren yetkili ve ilgili kurum ve kuruluşlar, ilin günümüz turizm ve seyahat şirketlerince görülen “tek günlük destinasyon” veya “Ani gezisiyle sınırlı” imajlarından kurtulmasını sağlayacak stratejik planlamalar geliştirmeli ve bunları uygulamaya koymalıdır. Özellikle tarihi ve kültürel değerlerin yerli ve yabancı ziyaretçiler tarafından ilgi görmeleri sağlanmalı, ziyaretçilerin seyahat sürelerini uzatacak formüller üretilmelidir. Bu değişim ve gelişimler yerel ekonomiyi canlandıracak, destinasyonun tanıtım faaliyetlerine de olumlu anlamda katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akkurt, M. (2019). Rusların Erzurum ve Kars'taki Dini Mimarisi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van.
- Akyol, C. (2011). Samsun Genelinde Müze ve Ören Yerlerinin İl Turizmine Katkısı. Samsun Sempozyumu. Sunulmuş Bildiri, Samsun.
- Altun, A. H. (2019). Kars Digor'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kars.
- Arslan, M. (2015). Kars'ın Selim İlçesinde Bulunan Koç Heykeli Formlu Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri. Azerbaycanşinaslık 'Geçmişi, Bugünü ve Geleceği' Uluslararası Sempozyumu. Sunulmuş Bildiri. Kars.
- Aslan, F. (2014). Şehir Pazarlaması: Kars İli Örneği. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Malatya.
- Ateş, H. (2016). Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Turizm Algısı ve Turizmin Geliştirilmesi Stratejileri. Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, 11(2), 111-140.
- Baki, Ü. (2008). Sürdürülebilir Kalkınma Kapsamında Kars İli Ekonomik Kaynaklarının Değerlendirilmesi: Turizm Örneği. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Kars.
- Çalış, E. (2011). Kars Müzesi'nde Bulunan Türk Devri Metal Mutfak Eşyaları (18. Yüzyıldan Günümüze Kadar). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van.
- Çiğnitaş, M. (2018). Orta Aras Havzasında Bulunan Ortaçağ Tarihi Kaleleri. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kars.
- Çoruhlu, B. (2017). Doğu Karadeniz Bölgesindeki Tek Açıklıklı Kemer Köprüler İçin Doğal Frekans, Yer Değiştirme ve Gerilme Formülleri. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü İnşaat Mühendisliği Anabilim Dalı, Trabzon.
- Demir, M. (2016). Kars İlinde Büyük ve Küçükbaş Hayvancılık. Doğu Coğrafya Dergisi, 21(35), 39-62.
- Demirci, Ç. (2013). Artvin Yöresi Halk Oyunları Üzerine Derleme ve İnceleme Çalışması. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Müziği Anabilim Dalı, İstanbul.
- Diken, H. A. (2020). Ani Ören Yeri'nin Kars'taki Kültür Turizmine Katkıları Bağlamında Bazı Tespitler. Journal of Applied Tourism Research, 1(2), 99-114.
- Doğan, M., Pekiner, A. B. & Karaca, E. (2018). Sosyal Medyanın Turizm ve Turist Tercihlerine Etkisi: Kars-Doğu Ekspresi Örneği. Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi, 15 (3), 669-683.

- Duman, M. (2019). Sürdürülebilir Turizm Kapsamında Sürdürülebilir Kültür Turizmi Değerlendirilmesi: Kars Örneği. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Kars.
- Durmuş, S. & Arısoy, A. A. (2015). Bakü - Tiflis - Kars Demir Yolu Projesinde Lojistik Bir Üs Olan Kars İlinin PEST Analizi İle Değerlendirilmesi. I. Uluslararası Kafkasya-Orta Asya Dış Ticaret ve Lojistik Kongresi. Sunulmuş Bildiri. Kars.
- Dünya Anıtlar Fonu. (2014). Ani Çevresi ve Dönemi. Norwegian Institute for Cultural Heritage Research.
- Ekici, A. (2014). Eskişehir'in Bir Destinasyon Olarak Pazarlanmasında Hamamların Rolü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, Eskişehir.
- Erk, A. (2019). Kars Müzesi'nde Bulunan Etnografik Madeni Takılar. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van.
- Erkılıç, E. (2021). Kültürel Miras ve Turizm: Türkiye'deki Mevcut Durum. İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Turizm (Ed. Ş. Karabulut). Gazi Kitabevi, Ankara.
- Gelibolu, L., Kanbir, H., Saydan, R., Tutar, H. & Yavuz, M. C. (2014). Kars Algısı İmajı ve Marka Kimliği Araştırması. Serhat Kalkınma Ajansı, Kars.
- Gündoğdu, H. (2006). Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 17, 51-84.
- Güneş, A. (2020). 2782 Numaralı Kars Vilayeti Kağızman Sancağı Kağızman Kasabası ve Geçvan Kazası Müslim Nüfus Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Bitlis.
- İslam, Y. (2013). Kaynak Araştırması Yapma. Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri (Ed. Z. Kaya & M. Şahin). Eğitim Yayınevi, Konya.
- Jolly Tur (2021). Kars Turları. <https://www.jollytur.com/kars-turlari> (Erişim Tarihi: 13.03.2021).
- Karagül, S. A. (2020). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus Ordusu'nun Kars'ı Ele Geçirme Süreci. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.
- Kayserili, A. (2020). Kars Sarıkamış Cıbiltepe Kayak Merkezi. Türkiye'nin Kış Turizm Merkezleri ve Turizm Potansiyeli (Ed. E. Sağlık & M. Tuna). Eğitim Yayınevi, Konya.
- Kılıç, U. (2019). Kars, Ardahan, Iğdır'daki (Merkez ve İlçeler) Türk-İslam Dönemi Mimari Eserleri. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Kılıçbey, M. (2012). İlköğretim 6. Sınıf Öğrencilerinin Turizm Alan Bilgisi ve Bilinç Düzeylerinin İncelenmesi: Kars İli Örneği. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı, Kars.

- Kırpık, M. A. (2016). Önsöz. Uluslararası Ekoloji 2016 Adnan Aldemir Sempozyumu. Kars.
- Kızılkaya, O. (2017). XIX. Yüzyılın Ortalarında Kars Sancağı'nda Bazı Sosyal ve Dini Yapılar. Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4 (8), 192-223.
- Korkusuz, T. (2019). Kars İlindeki Turizm Varlıklarının Küreselleşmenin Etkisi ile İncelenmesi ve CBS Analizi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bölgesel Coğrafya Anabilim Dalı, Erzurum.
- Koşan, A. & Erdoğan, M. (2008). Kars, Iğdır ve Ardahan. Türkiye Turizm Coğrafyası (Ed. G. Aktaş). Detay Yayıncılık, Ankara.
- Maranci, C. (2014). Ani Çevresi ve Dönemi. Dünya Anıtlar Fonu, Norwegian Institute for Cultural Heritage Research.
- Okuyucu, A. & Erol, F. (2018). Savaş Alanları Turizmine Yönelik Motivasyon, Duygu ve Deneyimler Metristepe ve İnönü Şehitlikleri-Bozüyük Örneği. Coğrafî Bilimler Dergisi, 16 (1), 135-151.
- Okuyucu, E. (2019). Kars Müzesi'nde Bulunan 20. YY. Ait Cicim Zili ve Sumak Dokumaların Tahlilleri. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Ana Sanat Dalı, Erzurum.
- Önk, K. (2020). Kars İlinde Arıcılık. Tüm Yönleri ile Kuzey Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık (Ed. P. A. Demir). Iksad Yayınevi, Gaziantep.
- Özaydın, M. (2019). Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kars ve Çevresindeki Faaliyetleri ve Kars Müzesi'nde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemi Sikkeleri. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ağrı.
- Özyakışır, D. (2017). Göç ve Turizm İlişkisi: Kars İçin Teorik Bir Analiz. Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8 (15), 151-170.
- Private Tour (2021). Turkey/Kars. <https://www.privatetour.com/turkey/kars> (Erişim Tarihi: 13.03.2021).
- Sarıtaş, E. (2016). Kars Yöresinde Bulunan Kaya Resimleri ile Çin'de Hun ve Göktürk Dönemine Ait Kaya Resimlerinin Karşılaştırılması. Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu. Sunulmuş Bildiri. Nahçıvan.
- Sezer, İ. & Öztürk, B. (2014). İnanç Turizmi Kapsamında Yapılan Türbe Ziyaretlerinin, Ziyaretçilerin Bakış Açısıyla Değerlendirilmesi: Şeyh Kerameddin Türbesi Örneği (Boztekke Köyü/Giresun). Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi, 4 (2), 45-50.
- Sezer, M. S. (2010). Türkiye Turizm Sektöründeki Müze Turizminin Payının Değerlendirilmesi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Ankara.
- Solmaz, G. (1994). Erzurum-Kars ve Yöresi Kaleleri (11. yy-15. yy). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum.

- Sönmez, G. (2018). Turizmde Coğrafi Pazarlama: Kars Ani Harabeleri. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Ağrı.
- Şahin, T. & Ölmez, M. (2020). Kars'ın Bir Gerçeği: Kaz Besleme. Tüm Yönleri ile Kuzey Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık (Ed. P. A. Demir). İksad Yayınevi, Gaziantep.
- Şenol, F. (2016). Türkiye Turizm Coğrafyası. Detay Yayıncılık, Ankara.
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2019). Aras Havzası Taşkın Yönetim Planı. Su Yönetimi Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Tokgöz, L. (2020). Erzurum-Kars-Van İllerindeki Sanat Tarihi Bağlamında Önem Arz Eden Kutsal Mekânların İnanç Turizmi Açısından Değerlendirilmesi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Anabilim Dalı, Erzurum.
- Yardımcıel, A. (2015). Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kars.
- Zengin, B. (2006). Turizm Coğrafyası. Değişim Yayınları, İstanbul.

International Refereed & Indexed
Open Access e-Journal
JAToR ©
Journal of Applied Tourism Research

© Copyright of Journal of Applied Tourism Research is the property of University of Applied Sciences Tourism Faculty and its content may not be copied or e-mailed to multiple sites or posted to a listserv without the copyright holder's express written permission. However, users may print, download, or email articles for individual use.